

25 років по тому: між радянським минулим і неясним євразійським та європейським майбутнім

25–27 листопада в Центральньо-Європейському університеті (Будапешт) відбулася конференція: “25 років по тому: між радянським минулим і неясним євразійським та європейським майбутнім” за підсумками розвитку міграційних процесів на пострадянському просторі й у прикордонних із ним країнах після розпаду СРСР та соціалістичної системи загалом. У конференції взяли участь понад 60 експертів із Румунії, Угорщини, Словаччини, Чехії, Сербії, Литви, Латвії, Росії, України, Молдови, Казахстану, Таджикистану, Грузії, Вірменії, а також із Канади, Ізраїлю, Великої Британії, Італії та з Міжнародного Червоного Хреста. Було презентовано 40 доповідей, зміст яких можна умовно об’єднати у кілька взаємозалежних тематичних блоків:

- Проблеми міграції, пов’язані з глобальними й регіональними процесами на всьому пострадянському просторі й у прикордонних країнах; зокрема: регіональні та світові тенденції міграції, російськомовні діаспори у світі, діаспоризація в Росії та Казахстані (географія, розміри, особливості статистичного обліку й типологізація).
- Міграційна політика та її особливості в окремій країні чи групі країн (Україні, Росії, Казахстані, країнах Південного Кавказу, Балтії, ЄврАзЕС¹ у цілому).
- Старі та новоутворені діаспори після розпаду СРСР у Канаді, Чехії, Росії, Ізраїлі та країнах Балтії.
- Інтеграційні стратегії мігрантів із країн СНД у Росії та проблеми мігрантів із пострадянських країн у далекому зарубіжжі (реінтеграція чи депортація).
- Міграційні процеси й міграційне законодавство в Україні за умов зовнішньої збройної агресії, гуманітарна безпека громадян України в оцінках громадської думки, їхні міграційні настанови та плани.

Стислий огляд змісту доповідей про розвиток міграційних процесів на постсоціалістичному просторі презентує найзмістовніші судження та висновки учасників конференції.

Після розпаду соціалістичної системи, що включала республіки СРСР, країни Центральної Європи і колишньої Югославії, кількість країн на цій території зросла з 9 у 1989-му до 29 у 2016 році (без урахування 5 незвизнаних держав). Після падіння “залізної завіси” та залучення їхнього населення у масові глобальні міграційні процеси в структурі й конфігурації регіональних міграційних потоків сталися радикальні зміни. З’ясувалося, що населення колишніх соціалістичних країн Центральної та Східної Європи виявилось одним із наймобільніших у світі. З-поміж 215,8 млн міжнародних мігрантів у всьому світі 2010 року сумарний контингент мігрантів із 29 країн колишнього соціалістичного табору становив 44,6 млн осіб, або 20,6% (Migration and Remittances Factbook, 2013).

¹ Євразійський Економічний Союз.

Два головні вектори міграційних потоків залишаються незмінними після розпаду СРСР.

- *Вектор: Південний Схід – Захід.* З усіх 29 країн колишнього соціалістичного табору впродовж 1990–2013 років до країн Західного світу переселилися близько 20 млн осіб, у тому числі 4 млн з Росії, Молдови, Білорусі та України і майже 1 млн – з країн Балтії. Максимальну кількість громадян (близько 5,8 млн осіб) втратили країни Центральної Європи – Польща, Угорщина, Словаччина, Словенія і Чехія, а також Румунія, Болгарія і Хорватія, що приєдналися до них трохи згодом (близько 5 млн осіб) (International Monetary Fund, 2015). Цей міграційний напрям був представлений комбінацією різних типів потоків у різний час – як етнічних репатріаційних міграцій, так і переміщень вимушеного характеру або пов'язаних із масовим безробіттям.
- *Вектор: Країни СНД – Росія* – другий постійний міграційний напрям на пострадянському просторі. Росія, як і раніше, зберігає статус країни, що приймає мігрантів – як переселенців, так і трудових мігрантів із країн СНД. Упродовж 2002–2013 років до Російської Федерації переселилися 9,6 млн осіб (99% із них – громадяни країн СНД). З-поміж них 8 млн новоприбулих вже здобули російське громадянство.

25 років поспіль у просторі колишнього СРСР дивовижним чином поєднувалися всі види міграційних переміщень: репатріантів, вимушено переміщених осіб, біженців і шукачів прихистку, трудових циркулярних мігрантів, нелегальних мігрантів, студентів. У 2015 році сумарні контингенти громадян з інших країн СНД, що мешкають в Росії, налічували 8,5 млн, серед яких майже третину становили українці. Далі йшли узбеки (21%) і таджики (10%). У Росії сьогодні мешкають майже 15% населення Таджикистану, Вірменії і Молдови. Нині Російська Федерація входить до трійки країн із найбільшою кількістю міжнародних мігрантів у світі (Migration and Remittances Factbook, 2016). Зауважимо, що і Росія, і Україна входять одночасно до десятки країн високої еміграції. Крім того, обидві ці країни ввійшли у 2010–2011 роках до десятки країн, з яких емігрує найосвіченіше населення.

Репатріаційна міграція підтримувалася і підтримується програмами повернення, ухваленими в Казахстані, Ізраїлі, Німеччині, Росії, деяких країнах Балтії та Греції; законами про громадянство, що стимулюють повернення поляків, угорців, румун, болгар і росіян на історичну батьківщину; законами про реституцію Чехії, Латвії й Естонії. Така міграційна політика посприяла поверненню великої кількості населення з колишнього СРСР на історичну Батьківщину, з одного боку, а з іншого – створенню пострадянських російськомовних діаспор у країнах Заходу.

Після розпаду СРСР вимушена міграція залишається актуальною проблемою для країн пострадянського простору внаслідок етнічних конфліктів та існування невизнаних держав у його межах. Тільки у 1990-ті роки кількість біженців і вимушено переміщених осіб у колишніх соціалістичних країнах перевищувала 50 млн осіб (UNHCR database, 2010–2015). Анексія Криму і військове протистояння на Донбасі призвели до появи 1,7 млн переміщених осіб усередині України (ІОМ, 2015) і більш як 1,3 млн людей, котрі шукають прихисток у Росії та Білорусі, а також близько 30 тис. осіб – у країнах ЄС (ФМС Росии, 2016; ФМС Белоруссии, 2016; Eurostat, 2015). Ці події назагал зіставні із міграційними потоками біженців з арабських країн до ЄС починаючи з 2015 року, проте поява українських шукачів прихистку на Заході залишається порівняно непомітною, позаяк основний потік біженців спрямований у бік Росії.

Трудова міграція – ще один різновид міграції, що формує потоки на пострадянському просторі, і головний рушійний чинник переміщення працездатного населення з країн колишнього СНД. Масові потоки трудових мігрантів спрямовані пере-

важно до Російської Федерації (11 млн осіб), а останніми роками — і до Казахстану (Migration and Remittances Facebook, 2016). Грошові перекази забезпечують виживання членів їхніх сімей і пом'якшують наслідки економічної кризи в країнах походження трудових мігрантів. За даними Світового банку (WB, 2016), 5 із 15 країн колишнього СРСР входять до списку найбільш залежних від грошових переказів економік світу: 2014 року участь тільки офіційних грошових переказів трудових мігрантів у формуванні ВВП сягала в Таджикистані 41,7%; у Киргизії — 30,3%; в Молдові — 26,2%; у Вірменії — 17,2% й у Грузії — 12,0%. Якби враховувалися всі трансфери, ця група, мабуть, зросла б і за рахунок інших країн СНД. Росія разом зі США і Саудівською Аравією сформувала у 2014 році трійку основних країн — джерел грошових переказів за загальним доларовим потоком.

Країни-донори мігрантів значною мірою залежать від грошових переказів із Росії, і недавній економічний спад у цій країні в поєднанні з введенням нових правил на ринку праці для країн-членів і країн-нечленів ЄврАзЕС негативно позначився на економіці РФ і став причиною зниження потоку трудових мігрантів із низки країн (зокрема, Таджикистану й Узбекистану) до колишньої метрополії (WB, 2016).

Міграційні коридори у межах пострадянського простору

Останніми роками на території країн колишнього СРСР сформувалися великі міграційні коридори. За даними Світового банку, сумарний обіг мігрантів між Російською Федерацією (РФ) і Україною у 2013 році в обидва боки перевищував 6 млн осіб, а між РФ і Казахстаном сягнув майже 5 млн осіб і посів за потужністю валової міграції друге і третє місце у світі після США та Мексики (WB, 2016). Проте за даними агенції FRONTEx про кількість перетинів кордону для в'їзду до ЄС у 2015 році польсько-український кордон пропустив 8,9 млн людей (25% усього потоку в ЄС), фінсько-російський — 5,7 млн (16%) і польсько-білоруський — 4,3 млн (12%). Таким чином, незважаючи на збільшення кількості кордонів, візовий режим з країнами ЄС, а також обмежувальну міграційну політику багатьох країн у плані руху іноземної робочої сили, всі країни колишнього СРСР і навіть деякі в Центральній та Східній Європі й досі тісно пов'язані між собою міграційними потоками різного рівня інтенсивності, а зараз — почасти і з західними країнами.

Попри спільне минуле країн СНД кожна з них переживає й адаптує набутий міграційний досвід по-своєму, а характеристики міграційних потоків істотно різняться стосовно України, Молдови, Грузії та низки інших країн. Одночасно слід назвати деякі спільні риси, що об'єднують їх із глобальними міграційними процесами. Змінюється гендерна структура міграційних потоків, відбувається їх фемінізація, що є особливо характерним для міграційних практик України, Молдови та Киргизії: практично половина їхніх учасників — жінки. Незрідка це призводить до руйнування традиційних сімейних зв'язків, соціального сирітства. А для жінок із Центральної Азії (наприклад, Таджикистану) участь у міграційних процесах — це можливість емансипації та звільнення від патріархального контролю, хоча реінтеграція їх після повернення додому може ускладнюватися внаслідок традицій суспільств, до яких вони належать (СР¹: Kholmatova).

У країнах, що приймають мігрантів, як у Західній Європі, так і в Росії та Казахстані збільшення контингентів трудових мігрантів супроводжується діаспоризацією. У ситуації дискримінації їх на ринку праці й нерівності умов життя спо-

¹ Conference Papers — список доповідей учасників конференції, наведений наприкінці цього матеріалу.

стерігається поступове формування “закритих” спільнот окремих етнічних груп, посилення напруженості між ними і населенням соціуму, що їх приймає (СР: Muko-mel; Drobizheva).

За умов сучасної економічної кризи в країнах-реципієнтах СНД, особливо в Росії, так само як і на Заході, мігранти створюють видимість конкуренції за робочі місця у певних сферах економіки. Навантаження на транспорт, сферу послуг, освітні заклади зумовлює зростання ксенофобії серед корінного населення. Оцінювання масштабів еміграції з країн СНД і Центрально-Східної Європи та аналіз їх у взаємозв'язку з міграційними та соціально-економічними індикаторами продемонстрували пряму залежність рівня їхніх доходів від обсягів замісної міграції у країнах Центральної Європи (International Monetary Fund, 2016). Рівень розвитку різноманітних інститутів і можливості працевлаштування є ключовими чинниками тяжіння на додаток до розмірів зарплати і рівня доходів загалом. За даними ОЕСР, емігранти — це більш молоді та краще освічені люди, ніж місцеве населення країн-реципієнтів Центральної Європи (International Monetary Fund, 2016).

На думку експертів, відсутність Росії у списку основних європейських країн, що приймають трудящих-мігрантів, пов'язана з великою кількістю сезонних робітників, котрі туди прибувають. Однак за обсягом відправлених грошових переказів Росія входить до топ-п'ятірки країн Центральної та Східної Європи (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл основних країн за величиною прийнятих трудящих-мігрантів і відправлених звітти грошових переказів, 1990–2012¹

Основні країни, що приймають трудящих-мігрантів із країн Центральної та Східної Європи	Частка трудящих-мігрантів у загальному міграційному потоці країн-реципієнтів, %	Основні країни відправлення грошових переказів трудящими-мігрантами сім'ям у країнах Центральної та Східної Європи	Частка грошових переказів, відправлених трудящими-мігрантами сім'ям у країнах Центральної та Східної Європи, у загальному потоці міграційних трансферів, %
Німеччина	41	Росія	14
Італія	11	Німеччина	9
США	9	США	8
Іспанія	8	Австрія	7
Австрія	4	Італія	6
Усього 5 країн	73	Усього 5 країн	44
Решта Європи	21	Решта Європи	39
Решта світу	6	Решта світу	17
Загалом	100	Загалом	100

У зв'язку із масовою еміграцією на Захід населення Румунії, Болгарії, всіх Балканських країн, Молдови, України та країн Балтії скорочується швидкими темпами, поглиблюючи демографічну кризу в цих країнах, що виражається в помітному змен-

¹ Розраховано за даними Міжнародного валютного фонду, 2016 (IMF, 2016).

шенні контингентів населення працездатного віку, порушенні статево-вікової структури та збільшенні демографічного навантаження на зайнятих жителів цих країн (СР: Horvat, Kiss; Geciene; Krijstjane et. al.). Зауважимо ще раз, що еміграція вже вплинула на дефіцит кваліфікованої робочої сили в низці країн Східної та Центральної Європи з великим відпливом населення за кордон (Балтійські країни, Словаччина, Польща, Болгарія і Хорватія) (International Monetary Fund, 2016). Зменшуючи чисельність працездатного і кваліфікованого населення у країнах Східної й Центральної Європи, еміграція знижує зростання ВВП і можливості вирівнювання доходів їхніх жителів.

Загалом виїзд із країни працівників молодого віку супроводжується збільшенням навантаження непродуктивного населення на економіку країни та суспільство. Це, своєю чергою, збільшує соціальні витрати внаслідок, з одного боку, скорочення податків, що надходять до бюджету, а з іншого — зменшення фінансової підтримки пенсійного забезпечення і системи закладів охорони здоров'я, витрати на які зросли на 2,5% ВВП. Постарінання населення особливо негативно вплинуло на Балтійські країни. А для країн, що приймають мігрантів, поява на їхніх ринках праці молодих працівників сприятливо впливає на їхній розвиток (International Monetary Fund, 2016).

На відміну від стабільних міграційних потоків, що функціонують у *рамках коридора Схід — Захід*, трудова міграція з країн СНД до Росії включає сезонну складову й характеризується значними за розмірами грошовими переказами до країн походження мігрантів (табл. 2).

Таблиця 2

Трудящі-мігранти із країн СНД у Росії та їхні грошові перекази сім'ям¹

Країни СНД, з яких до Росії прибувають трудящі-мігранти	Частка трудящих-мігрантів із країн СНД, котрі працюють у Росії, %	Країни СНД, до яких трудящі-мігранти надсилають із Росії грошові перекази	Розподіл країн СНД за кількістю грошових переказів, відправлених із Росії на батьківщину, %
Таджикистан	16	Україна	31
Вірменія	14	Таджикистан	18
Молдова	14	Киргизія	14
Киргизія	12	Азербайджан	9
Узбекистан	9	Вірменія	7
Азербайджан	7	Молдова	6
Білорусь	6	Грузія ²	6
Україна	5	Білорусь	3
Казахстан	4	Казахстан	1
Грузія	1	Усього із СНД	95
Туркменістан	1	Інші країни	5

¹ Розраховано за даними ФМС РФ, World Bank. World Development Indicators and IMF staff calculations.

² Грузія не є членом СНД. Дані щодо Туркменістану й Узбекистану за грошовими переказами в РФ відсутні.

У 2000-ні роки, й особливо після часткового подолання наслідків світової фінансової кризи наприкінці цього десятиліття, кількість іноземних громадян у Росії неухильно зростала й сягнула піку 2014-го — 11 млн осіб (WB, 2016). Чистий міграційний приплив іноземних громадян до Росії досяг 3,9 млн у 2009–2014 роках. Майже всі вони прибули із країн СНД. У 2014-му збільшився приплив переселенців з Донбасу. Обвал цін на нафту, початок економічної кризи та військові дії у Східній Україні, а також економічні, фінансові й політичні санкції, що настали після них, спричинили зниження зарплат у Росії, відповідно впали і заробітки трудових мігрантів. У 2015-му розпочалося повернення на батьківщину трудових мігрантів із країн Центральної Азії, після чого сталося зниження кількості виданих дозволів на роботу і ліцензій, отриманих іноземцями впродовж 2015 року. Винятком того року була тільки Киргизія (СР: Abashin; Ivakhnyuk; Sadovskaya; Zaionchkovskaya).

Нерівність у доходах, зумовлена багатьма чинниками, особливо помітно увиразнилася в південних (Центральна Азія і Кавказ) та північних країнах СНД (Росія і Казахстан). Вона формується насамперед відмінностями у розмірі заробітної плати, соціально-економічних умовах життя і політичних режимів у них. У 2014 році дохід на душу населення за показниками купівельної спроможності ПКС (income per capita in purchasing power parity — РРП) становив у середньому \$ 24 710 в Росії (IMF, 2015). Одночасно у 2015 році запрацював спільний ринок праці для країн Євразійського економічного Союзу (ЄврАзЕС). Поділ населення країн СНД на громадян ЄврАзЕС та інших країн значно полегшив доступ на ринок праці Росії та Казахстану громадянам Білорусі, Вірменії й Киргизії, що ввійшли до ЄврАзЕС, і відповідно ускладнив для решти. Перші здобули право претендувати на робочі місця в Росії без дозволу на роботу і ліцензій (патентів), без складання тесту з мови, історії та законодавства в Росії; від них не вимагають також підтвердження кваліфікації дипломів, а оподаткування їх не відрізняється від норм, чинних для російських громадян (13% замість 32%).

Громадяни інших країн мають купувати патенти після обов'язкового складання іспиту з російської мови, історії, конституції та придбання медичної страховки. Ціна патента коливається від 7 до 20 тис. рублів зі щомісячними виплатами. На думку І.Івахнюк (СР: Ivakhnyuk), у цієї проблеми є і зворотний бік: постійний приплив дешевої робочої сили може сприяти консервації мігрантозалежної економіки з низькою оплатою праці й експлуатацією мігрантів, а також зростанню нереєстрованої міграції й розвитку тіньового ринку праці. Усе це вкупі — неефективна економіка разом з низькою оплатою праці, посилення міжетнічної напруженості й багато інших обставин — може згодом призвести до втрати Росією міграційної привабливості та загострення відносин із країнами-донорами мігрантів.

Оскільки міграційний коридор *Південь — Північ* утворює відносно низькокваліфікована сезонна робоча сила, то для трудових мігрантів із третіх країн жорсткіші вимоги на ринку праці часто виявляються непосильним тягарем і стимулюють повернення їх на батьківщину (зокрема в Таджикистан та Узбекистан). Подібні міграційні стратегії вже мали місце в період економічної кризи 2008–2009 років, коли багато трудових мігрантів із Центральної Азії й Молдови поверталися на батьківщину в очікуванні кращих часів. Включення Киргизії до системи країн-членів ЄврАзЕС пом'якшило для неї ситуацію обвалу рубля й економічної кризи, і її трудові мігранти повернулися на російські ринки праці (СР: Arutiunova; Mukomel; Peshkova).

Друга після Російської Федерації приваблива для трудових мігрантів країна — Казахстан, який 2015-го випередив Росію за розміром ВВП у розрахунку на душу населення. Казахстан також приймає сезонних мігрантів з півдня пострадянського простору.

Попри відносно динамічний розвиток економіки Казахстану його населення насторожено сприймає китайські економічні проекти, що набули розвитку в межах їхньої країни. Подеколи це супроводжується протестними виступами місцевих жителів. В інших республіках Середньої Азії вплив Китаю також посилюється з року в рік, причому приносить великі інвестиційні проекти й одночасно посилює тривогу населення. Закритий стиль життя китайських діаспор, з одного боку, та їхня економічна експансія — з іншого, можуть у подальшому спричинити у країнах Центральної Азії непередбачувані наслідки (СР: Sadovskaya).

Дослідження експертів свідчать, що жорсткіша міграційна політика і візовий режим призводять, крім іншого, до зростання нелегальної міграції й нерегульованої зайнятості. На думку О.Арутюнової (СР: Arutiunova), законів, що регулюють міграційні потоки, написано чимало й вони доволі жорсткі, але виконують їх погано. З одного боку, державі це вигідно — завжди є що закинути мігрантам або вислати їх із країни. Патентна система дозволів на тимчасову зайнятість працює, але й ціна патента незрідка виявляється завищеною. Часто-густо нелегальну міграцію потенційні працівники розглядають як більш ефективний і кращий варіант і не оформлюють необхідні документи.

Із плином часу відбувається процес субрегіоналізації. Росія залишається центром, що приваблює мігрантів, проте політичні вектори розділяють країни колишнього СРСР за їхньою орієнтацією на ЄС і ЄврАзЕС. Жорсткіший візовий режим у Європейському Союзі, особливо у зв'язку з напливом біженців із Сирії і країн Магрибу, одночасно супроводжується скасуванням його для деяких країн — Грузії, Молдови та України. При цьому жадана свобода пересування в ЄС супроводжується великими обмеженнями щодо легального доступу до його ринків праці. На думку експертів, це неминуче призводить до зростання незаконної зайнятості мігрантів із колишніх країн СНД, як це спостерігалось в Російській Федерації на початку 2000-х років стосовно трудових мігрантів із тих самих країн через жорсткіший порядок реєстрації й доступу на ринок праці. Наявність у Грузії, Молдові й Україні територій, не підконтрольних національним урядам, спричинює інтенсивне зростання населення з двома, трьома і більше громадянствами, перетворюючи набуття громадянства на дохідний бізнес, і супроводжується, відповідно, зростанням незаконної міграції як у Європейському Союзі, так і в ЄврАзЕС.

Проблеми інтеграції у спільнотах-реципієнтах

Експерти зазначають, що у більшості країн ЄС уже з'явилися вкорінені українські, молдавські, вірменські, чеченські та інші діаспори з країн колишнього СРСР із розвиненою мережею транснаціональних зв'язків. Проблема інтеграції мігрантів у спільноти-реципієнти залишається ключовою як для країн їхнього походження, так і для країн їхнього в'їзду. Чимало різноманітних доповідей з даної теми присвячено цій проблематиці (СР: Abashin; Arutiunova; Drobizheva; Ganchev). Відсутність механізмів взаємозаліку дипломів про освіту призводить до того, що багатьом мігрантам часто доводиться працювати не за фахом, займаючись малокваліфікованою працею і втрачаючи професійний досвід, набутий у країні виїзду. Щось подібне відбувається і в Ізраїлі, де репатріаційна політика є складовою зовнішньої політики держави, котра приділяє велику увагу інтеграції репатріантів. Частка мігрантів, які переселилися до Ізраїля після 1990 року із країн колишнього СРСР, становить 80% (або 15% усіх трудових ресурсів країни). Незважаючи на тривалі терміни набуття нового громадянства, між переселенцями-вихідцями з колишнього СРСР, місцевим населенням і вихідцями із західних країн десятиліттями зберігається розрив в оплаті праці. І пояснюється він дискримінаційним чинником. Аналіз міжнародної бази даних PIAAC, що оцінює компетенції дорослого населення більшості розвине-

них країн (а також багатьох країн СНД), засвідчив, що з роками розрив у зарплаті зменшується, а кар'єрний успіх мігрантів пов'язаний, як правило, не з особистими якостями й уміннями обстежених, а з їхніми навичками в опануванні нових технологій і професійним знанням івриту (СР: Kushnigovich).

Більшість доповідачів із країн СНД зазначили, що очікування й надії їхнього населення на радикальне поліпшення життя не виправдалися після економічного колапсу СРСР. Становлення національної ідентичності в перехідний період супроводжувалося зростанням рівня насильства у багатьох колишніх республіках СРСР, а деякі з них (особливо південні) дотепер перебувають у ситуації економічної й політичної перебудови, оскільки правлячі в них еліти зберегли прихильність до практик комуністичного минулого, що не може не позначатися на розвитку цих країн¹.

Чим вищою є згуртованість спільноти-реципієнта, тим важче йдуть процеси інтеграції з обох боків. Чим більший досвід має приймальна сторона в полікультурному спілкуванні, тим нижчий ризик конфліктів. Ставлення місцевого населення до прибулих формується залежно від іміджу мігрантів і рівня їхньої "іншості". Відсутність особистих контактів і досвіду спілкування населення регіону та мігрантів у поєднанні з низьким соціальним статусом і можливою нелегальною зайнятістю останніх призводить до зведення між ними бар'єрів і стереотипізації образу чужоземця-варвара у місцевого населення. Неприязний прийом з боку автохтонів може сильно впливати на зниження можливостей адаптації мігрантів (СР: Drobizheva)².

У числі основних індикаторів інтеграційних намірів новоприбулих до Російської Федерації мігрантів доповідачі вирізняють одержання дозволу на тимчасове проживання або російське громадянство, позитивну оцінку відносин із місцевим населенням, міжетнічні шлюби, переїзд членів сім'ї до Росії, перетворення тимчасової міграції на постійну (еміграцію).

Доповідачі найчастіше пов'язують причини міграції з оплатою праці та розмірами грошових переказів сім'ям. Водночас вони аналізували соціальні відносини мігрантів і роль сімейних та інших мереж у формуванні міграційних стратегій; чинники, що змінюють життєві траєкторії мігрантів, що було наголошено у низці доповідей (СР: Abashin; Peshkova); вплив таких чинників на формування життєвих планів, здобуття освіти, матримоніальну поведінку тощо. Зміна життєвих траєкторій зайнятих за кордоном мігрантів супроводжується появою нових форм міграції й формуванням сучасних міграційних стратегій, у тому числі інтеграційних.

Життєві траєкторії мігрантів об'єднує базовий (основний) набір поворотних пунктів і подій, що представлені низкою часових етапів: *короткострокові* (пошук роботи, житла й оформлення міграційних документів); *середньострокові* (організація поїздок мігранта на батьківщину, іноді приїзд членів сім'ї в гості, народження дітей, великі покупки, такі як придбання машини); *довгострокові* (оформлення дітей у школу, весілля, придбання чи будівництво житла); *фінальні плани* (повернення на батьківщину або переселення) (СР: Peshkova).

Теоретизування і методологічні труднощі

Представники експертної й академічної спільноти розглядають міграцію як наперед визначений, однобічно лінійний процес, що наростає і переходить в еміграцію,

¹ *Olcott M.* Tajikistan's difficult development path. — Washington, D.C., 2012; *Olimova S., Baruah N., Kumar K.* Report Migration and Development in Tajikistan — Emigration, Return and Diaspora. — Moscow, 2010.

² Див. також: *Рязанцев С.* Трудовая миграция из Центральной Азии в Россию в контексте экономического кризиса // Валдайские записки. — 2016. — № 55 (август).

і кваліфікують її або як *проблему, загрозу, ризик і виклик*, або як *нормальний, природний процес, що має свої плюси*. На думку Храмової, особливість міграційних процесів у Росії загалом полягає в тому, що з країни емігрують, як правило, люди молоді, освічені й енергійні, а приїжджають переважно малоосвічені мігранти з Кавказу та Середньої Азії, котрі належать до іншого типу культури.

У пострадянському випадку також вочевидноється кореляція між масовими міграціями, станом економіки різних країн, їхніми демографічними показниками і міграційною політикою¹. У цих поглядах на міграцію і концепцію чинників їх виштовхування-тяжіння уявлюється неухвалюваність до *зворотної і циркулярної міграції, різних видів регулярної і транснаціональної міграції, що не вписуються в односторонню й лінійну логіку*. Динаміка трудової міграції з країн Центральної Азії (Киргизії, Таджикистану, Узбекистану) до Росії в останні десять років пережила два короткострокові періоди зниження кількості мігрантів. Перше з них (за оцінками на 15%) відбулося у 2008–2010 роках, коли російська економіка пережила навальну кризу, падіння ВВП і зростання долара щодо рубля на 30%. У 2010–2014 роках зростання економіки в РФ відновилося і слідом за ним зросла трудова міграція з країн Центральної Азії, збільшивши її докризовий рівень. Друге зниження трудової міграції відбулося у 2014–2016 роках і, напевно, триватиме в наступні роки.

За умов економічної кризи в Росії зміни у структурі міграційних потоків у 2014–2016 роках також не були односпрямованими. Якщо кількість мігрантів із Вірменії, Білорусі, Казахстану й України зросла загалом на 1,4 млн осіб (відповідно на 3%, 64%, 10% і 55%), то кількість прибулих із Таджикистану поменшала на початку 2016-го на 25%, а з Узбекистану — на 31%, сягнувши в абсолютних значеннях 1,1 млн сумарних втрат. Число мігрантів із Киргизії з 2014 до 2015 року скоротилося на 6,5% (близько 36 тис. осіб), проте після її вступу до Євразійського економічного союзу знову зросло майже на 11% і перевищило рівень 2014 року (СР: Abashin).

Чому ж міграція у деяких випадках (зокрема, із країн Центральної Азії) різко впала, а багато мігрантів, які працювали раніше в Росії, залишили її? Очевидно, це пояснюється набуттям чинності низки новел у законах, що регулюють міграційні потоки. До них належать норми про перебування в країні в їзд без реєстрації 90 із 180 днів, про заборону на вїзд для тих, хто порушив кілька разів адміністративні правила, чинні впродовж 3–5 років, про деякі обмеження на роботу в окремих сферах економіки; про розширення поліцейської практики депортації та виселення іноземних громадян. Загалом у 2013–2015 роках заборону на вїзд одержали 1,6 млн іноземних громадян, серед яких 340 тис. були виселені або депортовані (ФМС, 2013; МВД, 2016).

Крім того, суттєвий вплив на динаміку міграційних потоків, спрямованих у Росію ззовні, справила економічна криза, що розпочалася 2014 року і призвела до скорочення числа робочих місць, але найголовніше — до майже дворазового падіння рубля щодо долара, основної валюти для грошових переказів мігрантів. У 2015 році було запроваджено єдину патентну систему для безвізових країн зі щорічною разовою оплатою всіх процедур (у Москві близько 20 тис. рублів) і обов'язковою щомісячною платою (у Москві — 44–46 тис. руб. на рік). Громадяни Киргизії, що вступила до ЄврАзЕС, дістали можливість працювати без патента, що призвело до зростання кількості трудящих-мігрантів у Росії попри скорочення їхніх загальних доходів. Найімовірніше, у даному випадку мала місце швидка адаптація тих, хто працює за межами власної країни, до зниження доходів, якщо вони все одно вищі, ніж заробітки вдома. Останніми роками дослідники фіксують феномен розширення географії міграції за межами пострадянського світу, що стає альтернативою міграції

¹ Рязанцев С. Трудовая миграция из Центральной Азии в Россию в контексте экономического кризиса // Валдайские записки. — 2016. — № 55 (август).

до Росії та Казахстану. Назагал має місце деяке скорочення кількості мігрантів із країн Центральної Азії. Це пов'язане з тим, що значний контингент мігрантів уже повернувся додому, а потім вони вже не змогли або вирішили, що їм не вигідно/не потрібно знову їхати до Росії¹.

Якщо класифікувати моделі повернення мігрантів додому, то домінуючі практики виглядають, відповідно до спостережень та інтерв'ю, так:

- Регулярні поїздки мігрантів додому з подальшим поверненням до Росії. Це поїздки у своєрідну відпустку на кілька тижнів, коли повернення до своєї країни не розглядається як завершення міграції².
- Нерегулярні й нечасті відвідування своєї країни (рідше, ніж раз на рік), зі швидким поверненням на територію Росії³.
- Міграція, пов'язана з ротацією мігрантів, коли батька або старшого брата, котрі повернулися додому, заміняє на тому самому місці син або молодший брат (така практика є особливо характерною для мігрантів у Центральній Азії).
- Власне остаточне повернення. На думку Гмелча, люди можуть повертатися як за заздалегідь наміченим планом, владнавши свої справи, так і незаплановано⁴.

Усі чотири моделі в реальності тісно взаємозалежні, а лінійна і циклічна логіки весь час змінюють одна одну або здійснюються паралельно. Така гнучка система планування і поведінки, коли мігранти миттєво приймають нові рішення і перебудовують свої плани, була зафіксована Бретелем⁵. Центральна Азія в мігрантських нарративах, як і раніше, посідає ключове місце: *у них постійно наявні дім і батьківщина, обговорюються свої турботи і відносини, будуються плани колись повернутися туди. Мрія про повернення, нехай згодом, не зараз*, наповнює смислом життя мігранта, приміряє з випробуваннями та приниженнями, обіцяє тепло сімейного вогнища.

Постійна готовність до повернення додому супроводжується одночасно готовністю до депортації. В останні два роки головною умовою одержання права на проживання і роботу для громадян Узбекистану і Таджикистану було придбання патента. Готовність до повернення виражається не тільки у відтворенні міфу про повернення, а й в організації мігрантами свого повсякденного життя як тимчасового і несправжнього. Для нього характерний мінімалізм і аскетизм у придбанні одягу та інших побутових речей, часта зміна місць проживання й мінімальна облаштованість їх, відкритість для чужинців, економія на всьому, що могло б змусити людину вкорінюватися у новому просторі. Витрата сил і вкладання коштів у підтримання стосунків із родичами на відстані змушує мігранта постійно думати про необхідність возз'єднання сім'ї. Місце міфу про повернення заступає міф про повторну міграцію.

Інші пострадянські країни

Доповіді дослідників із Балтійських країн стосувалися різних аспектів міжнародних відносин і міграції. Так, в одній із доповідей (СР: Nurse) розглядалося

¹ Рязанцев С. Трудовая миграция из Центральной Азии в Россию в контексте экономического кризиса // Валдайские записки. — 2016. — № 55 (август).

² Мукомель В. Трансформация трудовой миграции: социальные аспекты // Россия реформирующаяся. Вып. 11. / Под ред. М. Горшкова. — М., 2012.

³ Там само.

⁴ Gmelch G. Return Migration // Annual Review of Anthropology. — 1980. — Vol. 9.

⁵ Brettel C. Return Migration, Transmigration, and Transnationalism // Anthropology and Migration: Essays on Transnationalism, Ethnicity, and Identity / Ed. by C. Brettel. — S.L.: 2003.

формування нових діаспор з етнічних меншин, що жили в прибалтійських республіках до розпаду СРСР. Уже на початку 2000-х вони були змушені визначати й обстоювати свою культурну, етнічну і національну належність у важких умовах розбудови нових національних держав. У цьому дослідженні вочевиднилося, що етнічні меншини, що проживають уздовж нових кордонів Європейського Союзу, є радше квазідіаспоральними, ніж мігрантськими або суто діаспоральними, позаяк були утворені не стільки переміщенням людей, скільки пересуванням кордонів. Застосування біографічного методу дослідження дало змогу вивчити динаміку етнічної самоідентифікації, уявлення про “іншого”, відносини між “меншістю” і “більшістю”.

У дослідженні, присвяченому вивченню молодіжної міграції в Латвії (СР: Križjane et al.), аналізується феномен молодіжної циркулярної міграції. Після вступу Латвії в Європейський Союз у 2004 році і, зокрема, після кризи 2009–2012 років потік молоді, що поїхала до Західної Європи в пошуках заробітку і стабільного життя, постійно зростає. Використання комбінованих даних і глибинних інтерв'ю забезпечило обстеження молодих людей, які повернулися до Латвії, а перед тим перебували не менш як півроку за кордоном. Ностальгія за домом, рідними та близькими є сильним чинником, що може вплинути на рішення молоді про повернення. При цьому застосування їхнього досвіду роботи за кордоном має принести велику користь, особливо в регіонах, де перспективи розвитку вельми проблематичні.

Це підтверджує й досвід Литви, яка втратила за 25 років незалежності третину свого населення. Це найвищий показник еміграції в Європі (СР: Geciene). Відплив молоді за межі країни супроводжується суттєвим скороченням контингентів робочої сили, інтелектуальним відпливом і старінням населення, що залишилися в Литві. Вихід із такої ситуації автор доповіді вбачає у залученні до країни діаспори, особливо успішних і висококваліфікованих кадрів, у створенні передумов усебічного розвитку власної країни — розширенні та зміцненні сфери зайнятості, залученні інвестицій, трансферах технологій, зміцненні базових демократичних принципів, забезпеченні культурних контактів. За таких умов знання і навички діаспори виявляються важливішими за фінансові перекази. Дослідження, проведене на підставі 512 інтернет-опитувань і 42 глибинних інтерв'ю, показало, що *головними чинниками, які впливають на розвиток зв'язків із батьківщиною, слугують тривалість перебування за кордоном, міра асоційованості з рідною країною та рівень інтеграції у спільноту-реципієнт*.

В Україні ми маємо все багатоманіття наявних типів міграції: трудову, вимушену (біженці й тимчасово переміщені особи), транзитну і нелегальну, внутрішню і транснаціональну (СР: Prybytkova; Poznyak). Тимчасова трудова міграція поступово трансформується в еміграцію з переселенням сімей і дітей до країн Заходу. А прикордонна міграція має характер сезонної й короткострокової зайнятості. У країнах Західної та Південної Європи трудова міграція набуває характеру тривалої й легко переходить у постійну. Для таких мігрантів повернення до України є малоімовірним. Проте так вчиняють не всі. Той, хто повертається, вже має нові навички, перейнявся “духом демократичних можливостей” і теоретично в змозі змінити життя країни на краще.

У доповіді І.Прибиткової (СР: Prybytkova) наголошено зростання інтересу українців до виїзду за кордон: на початку 2016 року частка еventуальних емігрантів досягла 29,8%. При цьому інтерес до виїзду в Росію в останні кілька років послідовно скорочується, так само як і наміри поїхати в будь-яку іншу країну/республіку пострадянського простору. У 2016 році вже 15% українців мали досвід роботи за кордоном. Щочетвертий зайнятий (24,8%) воліє змінити місце проживання. Майже 38,0% тих, хто працював за кордоном тимчасово, готові повторити ще раз виїзд на роботу за кордон у поточному році. Європейські ринки праці ще довгий час залиша-

тимуться привабливими для українських трудових мігрантів, незважаючи на розширення географії їхніх поїздок. Тому завдання вдосконалення міграційної політики в Україні не втрачає актуальності й має спрямовуватися на максимальну допомогу в пошуках роботи безробітним українцям, захист прав мігрантів, підвищення рівня їхньої поінформованості.

Слід відзначити й доповідь М.Ніколко, присвячену особливостям формування колективної пам'яті у давніх українських діаспорах у Канаді. У дискурсі канадійських українців у повоєнний час переважала ідея спільної травми і комплекс жертви; обговорення фокусувалося на темах Голодомору в Радянській Україні 1932–1933 років, сталінських репресіях і масових порушеннях прав людини. Проте останнім часом з'явилися розбіжності між старими і новими дискурсами, оскільки обговорення давніх проблем мало що дає для розуміння сучасних структурних проблем українського суспільства (СР: Nikolko).

Conference papers (Budapest, 2016)

Mukomel V. The Ukrainian forced migration to Russia, 2014–2015: discourses and perceptions of the local population.

Abashin S. Labor migrants: Crisis, Deportations, and return home.

Arutiunova E. Problems of adaptation of temporary labor migrants from Central Asia in rural areas of the Russian South.

Cojocar O. “Not as bad as in Siberia”: Pioneer Migration Trajectories of Moldovans in Italy.

Drobizeva L. Ethnic Russians and others in the Russian Federation: attitudes towards migrants.

Ganchev A. Seasonal labor migrations from Ukraine to Finland: the actors of migration ‘service’.

Gečienė I. Diaspora potential to contribute for home country development: Lithuanian case.

Ivakhnyuk I. The impact of the Russian migration policy on human mobility trends and patterns in the post-Soviet Eurasia.

Horvat I., Kiss T. Depopulating semi-periphery? Longer term dynamics of migration and socio-economic development in Romania.

Kholmatova N. Changing Face of Labor Migration? Feminization of Labor Migration from Tajikistan to Russia.

Krisjane Z., Apsite-Berina E., Berzins M., Sechi G., Krumins J. Challenges of youth migration: lessons from Latvia.

Kushnirovich N. Economic integration of FSU immigrants in Israel.

Nikolko M. Political Narratives of Trauma and Victimisation Among Contemporary Ukrainian-Canadian Diaspora.

Nurse L. Ethnic minorities in the Baltic states: a “bottom up” perspective on the political and cultural changes since 1990-s.

Poznyak O. Transformation of Population Migration in Ukraine after the Collapse of the Soviet Union.

Pribytkova I. The Postsoviet mobility transition in Ukraine: the changing trends and patterns of human migration.

Peshkova V. Migration Plans: Narratives and Practices of Labor Migrants from Central Asia in Russia.

Sadovskaya E. Changing contours of the Central Asian sub-regional migration system and its shift eastward to China in the 21st century (case study of Kazakhstan).

*ІРИНА МОЛОДИКОВА, РУБЕН МНАЦАКАНЯН,
співробітники Центрально-Європейського університету (Будапешт, Угорщина)*